

ELS RAJOLARS D'AHIR

Per Lidia Labernia Labernia

ÍNDEX

INTRODUCCIÓ

1. EL BARRI DE SANT JOAN DEL PAS

- 1.1- Orígens del barri
- 1.2- Plànol
- 1.3- Població amb relació a l'ofici

2. ELS RAJOLARS

- 2.1- Característiques generals dels rajolars
- 2.2- Estructura d'un rajolar
- 2.3- Funcionament d'un rajolar tradicional
- 2.3.1- La desaparició dels rajolars tradicionals

3. CONCLUSIONS

4. VOCABULARI

5. BIBLIOGRAFIA I FONTS ORALS

6. AGRAÏMENTS

INTRODUCCIÓ

A quatre quilòmetres d'Ulldecona hi ha un barri anomenat els Rajolars. Segons els seus habitants, aquest nom té l'origen en un passat en què l'economia local estava basada majoritàriament en l'elaboració de rajoles.

L'objectiu d'aquest treball és analitzar el que sembla que fou un complement important a l'economia agrària del barri dels Rajolars des de principis del segle XIX i fins a mitjan segle XX: el treball al rajolar.

En primer lloc faré un breu resum dels orígens del barri, així com també de la seua població, i em referiré especialment a l'ofici que exercia cadascú i, en concret, al percentatge de la població que treballava als rajolars. Per això he analitzat els padrons corresponents als anys 1910, 1945 i 1960 dels Arxius Municipals d'Ulldecona. Paral·lelament he fet entrevistes als habitants d'edat més avançada dels Rajolars per tal de precisar la informació del registre.

A més, en companyia dels entrevistats, he visitat els llocs on abans hi havia els rajolars. Alguns estan totalment destruïts i d'altres en ruïnes, però tot i això, amb l'ajuda de les seues explicacions he pogut observar la composició d'un rajolar i he pogut descriure cada part de què estava format.

A continuació, i per tal de veure el procés i les tècniques d'elaboració, he demanat a alguns dels propietaris dels antics rajolars quines eines i materials utilitzaven antigament en la construcció de rajoles.

Amb tot això, els dos antics rajolers entrevistats han reproduït alguns dels tipus de rajoles que es feien abans i m'han explicat

tot el procediment que seguien per elaborar l'obra. També m'han explicat com, a poc a poc, van anar desapareixent els rajolars, tots els productes que fabricaven i com duïen a terme la comercialització i els temes econòmics.

En l'últim apartat del treball, he fet un recull de certes paraules específiques de l'ofici de rajoler que els dos veïns del barri han utilitzat al llarg de les entrevistes i que desconeixia, perquè actualment ja no s'utilitzen, ja que s'han anat perdent a mesura que ha anat perdent-se, també, la manera tradicional d'elaborar rajoles. Les trobarem marcades amb negreta al llarg del treball.

Finalment he extret unes conclusions a partir de totes les dades i informacions que m'han donat.

Pel que fa a les fonts d'informació utilitzades en aquest treball, a més de les obres que figuren a la bibliografia, he consultat els Arxius Municipals de l'Ajuntament d'Ulldecona, administració de la qual depèn el barri de Sant Joan del Pas i els Rajolars. A més, he entrevistat alguns habitants dels Rajolars que han conegut els antics rajolars i que fins i tot hi han treballat. Són:

Adelina Sancho Grau, nascuda l'any 1922 als Rajolars, on ha residit tota la vida.

Joaquim Castell Sansano, nascut l'any 1933 als Rajolars, on ha residit tota la vida. Remedios Castell Beltran, nascuda l'any 1934 a Xert, però que ha viscut des de molt menuda als Rajolars.

Carmen Panisello Marsal, nascuda l'any 1928 al Perelló. El 1950 va contraure matrimoni amb el propietari d'un rajolar i des de llavors ha viscut al barri. Va treballar aproximadament durant uns quinze anys al rajolar del seu espòs.

Enrique Labèrnia Beltran, nascut l'any 1924 als Rajolars, on ha viscut tota la vida. El seu pare era propietari d'un rajolar, on ell va treballar sempre des de menut. El va

heretar cap als anys 1939-1942. Als anys seixanta va haver de tancar-lo perquè amb l'aparició dels nous rajolars mecanitzats no li era rendible treballar-hi.

Lídia Ricart Beltran, nascuda l'any 1928 als Rajolars, on ha viscut tota la vida.

És esposa d'un pagès que va treballar molts estius com a llogat en un rajolar.

Francisco Labèrnia Bedòs, nascut l'any 1926 als Rajolars, on ha viscut tota la vida. Va treballar com a llogat en diversos rajolars els estius dels anys compresos entre 1937 i 1947, uns deu anys aproximadament.

ORÍGENS DEL BARRI

El barri de Sant Joan del Pas està situat al quilòmetre 4,5 de la carretera d'Ulldecona a la Sénia i a la vora del riu Sénia. Tot i que és un mateix barri, hi ha dos nuclis de població separats per una distància aproximada d'un quilòmetre: Sant Joan del Pas (marcat al plànol amb un cercle de color taronja) i els Rajolars (marcat al plànol amb un cercle de color groc), tal com es pot observar en el plànol que hi ha a les pàgines següents.

Segons els llibres d'història que he consultat, el topònim *Sant Joan del Pas* té l'origen en un pas que hi havia entre el marge dret i l'esquerre del riu Sénia. Aquest pas era l'únic punt per on es podia creuar l'esmentat riu anant per la carretera de Traiguera a Tortosa, una carretera totalment recta que seguia l'itinerari de l'antiga Via Augusta.

Això concorda amb el que la senyora Lídia Ricart explica: "Aquí, a l'entrar al poble, a on està el pont [*del riu Sénia*], hi havia el pas, que era el més important, perquè tots los carros i lo *ganado* transeünt passaven per aquí [...]. La carretera que passava pel pas era recta com un fil. Anava des de Traiguera a les Quatre Carreteres, que dona a la Galera, per allí per la bassa, perquè abans no estava."

Pel que fa a l'origen del topònim dels Rajolars, no n'he trobat cap referència en els llibres d'història, però sí que he buscat l'etimologia de la paraula per saber-ne l'origen.

Segons el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, la paraula *rajola* és un mot peculiar que prové de l'hispano-àrab *lagura* (pronunciat *lagóra*). Aquest prové de l'àrab clàssic *al-agur*, que significa 'la rajola'. El mot àrab és manllevat del persa *agur*, però els detalls del canvi d'*al-agur* en *lagura* i del d'aquest en *rajola* no estan prou estudiats per assegurar que no hi haja combinació amb un mot d'origen romànic.

La paraula de l'àrab vulgar que designava l'operació d'enrajolar un sòl era *al-alajar*. El substantiu d'aquest verb era *al-agura*, pronunciat *lagura*. Amb el pas del temps el mot va sofrir un canvi i va passar a dir-se *alajora*. A partir d'aquí, s'explica el canvi final, en què hi ha metàtesi recíproca de la *-l-* i la *-r-* (és a dir, la *-l-* i la *-r-* s'intercanvien la posició), i així es va arribar a *arajola*.

A partir de l'última variació àrab, s'ha recollit que l'any 1369 a Perpinyà i a Elna el mot va arribar com a *ragola* i que cap a l'any 1400 al centre de Catalunya la paraula que s'utilitzava era ja *rajola*. Del 1500 en endavant, el mot *rajola* va començar a designar un sol tipus de peça, i els diferents materials de construcció van anar adoptant noms propis. Per tant, la paraula ha evolucionat des de l'àrab *lagúra* fins al català actual *rajola*, mitjançant aquesta sèrie de canvis esmentats.

A banda de la informació sobre l'ètim, i a partir de les entrevistes fetes als habitants dels Rajolars, he pogut recollir algunes informacions que fan referència al topònim del barri i que formen part de la tradició oral. Segons aquestes, el barri va prendre el nom de Sant Joan del Pas a causa del pas del riu Sénia (marcat amb color verd al

plànol) que hi havia al nucli de població que avui dia és els Rajolars.

Així doncs, en un principi tots dos nuclis de població s'anomenaven Sant Joan del Pas. Posteriorment es van construir diversos rajolars. Al nucli més petit de població se'n van construir molts (gairebé un per casa), i arran d'això es va començar a anomenar *els Rajolars* l'esmentat nucli per distingir-lo del més gran, que va continuar dient-se Sant Joan del Pas. Possiblement aquesta distinció de noms es deu a la distància entre tots dos nuclis.

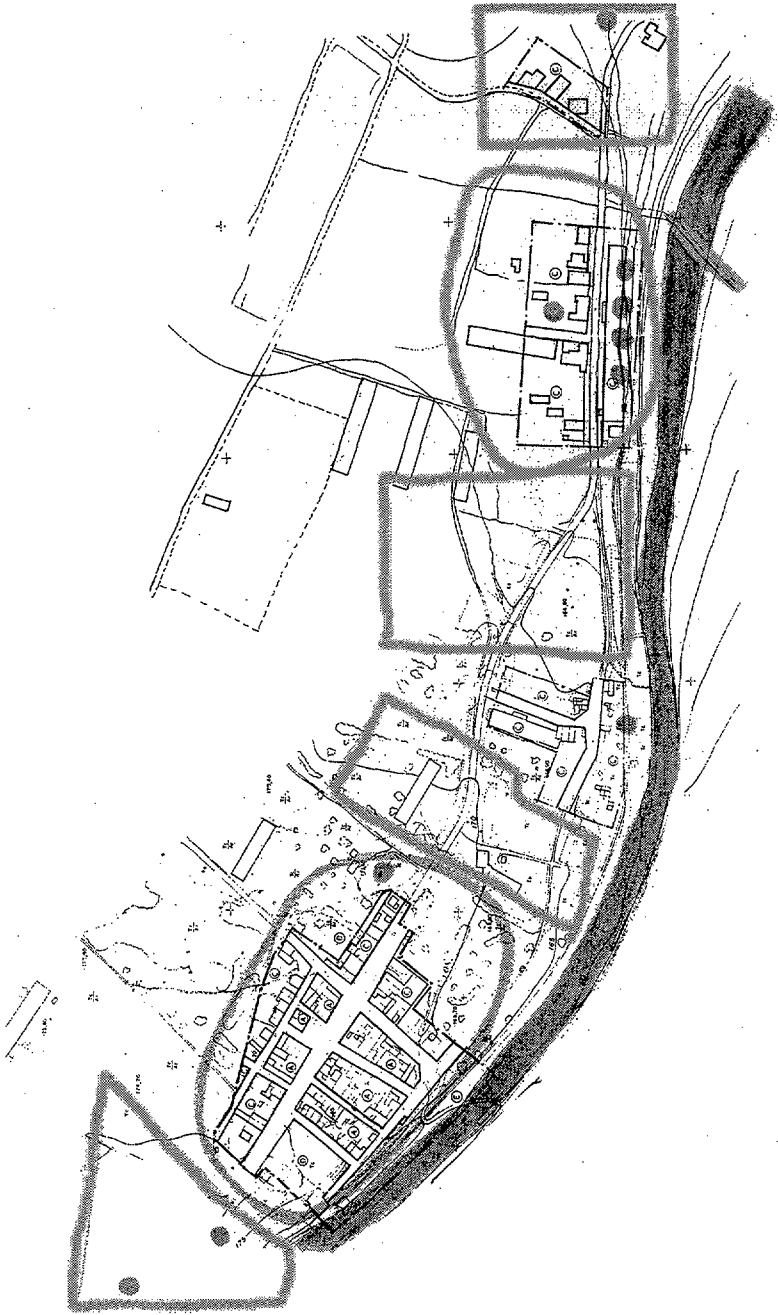
A la qüestió de per què els Rajolars s'anomenen així, la senyora Adelina Sancho respon: "Perquè hi havia molts de rajolars. Quasi totes les cases en tenien un. I així se li devia quedar el nom". Tant ella com els altres veïns asseguren que recorden aquests noms des de sempre i que així ho han sentit explicar als seus avantpassats.

A continuació veurem el plànol del barri de Sant Joan del Pas i els Rajolars, en el qual, seguint les indicacions dels senyors Francisco Labèrnia i Enrique Labèrnia, he senyalat el riu Sénia (color blau), el pas (color verd) i els rajolars (color rosa); i tal com he dit abans, el nucli de Sant Joan del Pas (color taronja) i el nucli dels Rajolars (color groc).

Fotografia del pas situat a la barriada dels Rajolars. Actual pont del riu Sénia. La carretera que veiem és la Via Augusta, que uneix Traiguera amb Tortosa.

PLÀNOL DE SANT JOAN DEL PAS I ELS RAJOLARS

POBLACIÓ AMB RELACIÓ A L'OFICI

En aquest punt faré una anàlisi de població de Sant Joan del Pas per tal de determinar la població activa del barri i l'ofici de cadascú en el segle XX. Evidentment, fer aquests càlculs en tots els

censos que es van elaborar al llarg del segle seria un treball molt extens i no gaire interessant, ja que en períodes breus no hi ha canvis significatius. Per això, he triat tres anys en concret: 1910, 1945 i 1960. D'aquesta manera, podrem observar els

treballs predominants des de principis de segle i fins al declivi dels rajolars.

Per obtenir aquestes dades vaig consultar el padró de Sant Joan del Pas als Arxius Municipals de l'Ajuntament d'Ulldecona dels anys esmentats. Recordem que Sant Joan del Pas, que inclou la barriada dels Rajolars, depèn administrativament del municipi d'Ulldecona. Vegem els resultats que es desprenen del padró.

L'any 1910 hi havia 449 habitants a Sant Joan del Pas, dels quals 304 en edat activa. Pel que fa als hòmens, 130 eren pagesos (82,8%); 3, ferrers (1,9%); 3, moliners (1,9%); 1, fuster (0,63%); 1, rendista (0,63%); 1, capellà (0,63%), i 18, jornalers del camp (11,5%). Així mateix, el padró reflecteix que 146 dones es dedicaven a les tasques domèstiques (99,3%) i només una estava inscrita com a serventa (0,69%).

L'any 1945 hi havia una població total de 307 persones. Els individus en edat de treballar eren 261, dels quals 126 eren hòmens i 135, dones. Pel que fa als oficis exercits pels hòmens, el barri comptava amb 109 pagesos (86'6%), 9 rajolers (7,1%), 2 ferrers (1,6%), 2 pastors (1,6%), 1 comercial (0,79%), 1 industrial (0,79%), 1 barber (0,79%) i 1 forner (0,79%). La totalitat de les dones estaven inscrites al padró com a mestresses de casa.

L'any 1960, Sant Joan del Pas tenia 225 habitants. D'aquests, n'hi havia 179 en edat activa. Entre els hòmens hi havia 74 pagesos (81'3%), 3 obrers agrícoles (3,3%), 2 paletes (2,2 %), 2 mecànics (2,2 %), 2 rajolers (2,2 %), 2 forners (2,2 %), 1 electricista (1,1%), 1 pescador (1,1%), 1 industrial (1,1%), 1 bracer (1,1%), 1 pastor (1,1%) i 1 rendista (1,1%). Pel que fa a les dones, 71 es dedicaven a les labors de la llar (80,7%), 14 eren obreres agrícoles (16%), 2 obreres industrials (2,3%) i 1 rendista (1,13%).

Després d'analitzar les dades del padró municipal i de realitzar aquestes gràfiques em vaig trobar davant uns resultats una mica contradictoris. En la primera entrevista, les respostes deixaven entreveure que la barriada dels Rajolars s'anomenava així perquè tenia set rajolars. De fet, al barri de Sant Joan del Pas en el seu conjunt hi havia un total de deu rajolars. Tot i això, al padró municipal hi consten molt pocs habitants que exercissen l'ofici de rajoler. Per exemple, l'any 1960 només un 2,2% del total de la població estava empadronat com a rajoler, enfront del 80,2% d'inscrits com a pagesos. Per tant, vaig fer una nova entrevista al senyor Francisco Labèrnia Bedòs per tal de comprendre aquesta paradoxa.

Les seues explicacions em van permetre de precisar i d'interpretar les dades del padró. En l'entrevista, el senyor Francisco Labèrnia afirma: "Llavors, a l'estiu, quan no hi havia faena al camp anàvem a treballar als rajolars..., de llogats."

Així, doncs, això significa que els habitants del barri de Sant Joan del Pas i els Rajolars, que es dedicaven majoritàriament a l'agricultura, treballaven als rajolars durant l'estiu, època de l'any en què no hi havia faena al camp. Això donava la resposta a la meua pregunta. El motiu pel qual no hi havia ningú inscrit com a rajoler era perquè aquest treball era una mena de "treball submergit" que feien majoritàriament els pagesos durant l'estiu, mentre que la resta de l'any treballaven al camp (treball amb què constaven als padrons).

De la mateixa manera, les dones, que apareixen inscrites com a mestresses de casa, també treballaven plegant olives a les seues terres i com a jornaleres en caps de setmana. A més, algunes que estaven casades amb rajolers propietaris també ajudaven als rajolars.

ANYS	1910		1945		1960	
OFICIS	hòmens	dones	hòmens	dones	hòmens	dones
barber			0,79%			
bracer					1,1%	
capellà	0,63%					
comercial			0,79%			
electricista					1,1%	
ferrer	1,9%		1,6%			
fuster	0,63%					
industrial			0,79%		1,1%	
jornaler del camp	11,5%					
mecànic					2,2%	
moliner	1,9%					
obrer agrícola					3,3%	16%
obrer industrial						2,3%
pagès	82,8%		86,6%		81,3%	
paleta					2,2%	
forner			0,79%		2,2%	
pastor			1,6%		1,1%	
pescador					1,1%	
rajoler			7,1%		2,2%	
rendista	0,63%				1,1%	1,1%
serventa		0,69%				
tasques domèstiques		99,3%		100%		80,7%

CARACTERÍSTIQUES GENERALS

A Sant Joan del Pas hi havia deu rajolars, la majoria dels quals es van construir abans de l'any 1900. Dos estaven situats al nucli més gran i set al més menut, és a dir, a la barriada dels Rajolars. L'últim era als afores de Sant Joan del Pas, a la carretera que va cap a la Sénia (tot i que pertany al barri perquè el terreny on està situat ho és).

El senyor Francisco Labèrnia em va ajudar a situar-los en un plànol i em va dir el nom de cadascun, tal com els designaven en aquella època: "Lo del tio Pepe lo rajoler de Panxamal (1); lo de Fibla i Ramon (2); lo de Quico (3); lo dels de Tramuntana (4); lo del tio Pepe lo Canareu (lo Noro) (5), que eren dos germans; lo del tio Fuentes (6); lo del tio Pepe de Paula (7); lo del tio Pere de la Bassotera (9); lo rajolar de Moreno (10), i encara n'hi havia un altre que no me'n puc recordar del nom (8). Podem observar on estaven situats en el plànol de la pàgina següent.

Una de les característiques més destacades dels rajolars és que només funcionaven des del mes de juny fins a setembre; és a dir, els mesos en què no hi havia faena al camp. Tal i com el senyor Francisco Labèrnia afirma, "Treballàvem de Sant Joan a la Cinta [...]. Era un treball d'estiu i es treballava a l'aire lliure de sol a sol. Si feia mal temps, no es treballava".

Normalment el rajolar era una explotació de tipus familiar. Hi treballaven majoritàriament el pare i la mare, els fills a partir dels deu o dotze anys i els iaïos si gaudien de bona salut. A banda d'ells també es tenia algun llogat, normalment dos o tres, que s'encarregaven principalment de carregar l'argila als carros, de fer anar l'argui i ajudar a l'hora de fer les rajoles. També hi havia un home, llogat, que tenia un carro i un matxo fort i s'encarregava només de transportar l'argila des de les mines fins al rajolar. Aquest, però, no treballava solament per a un rajoler, sinó per a tots els que podia. Feia la funció dels actuals camioners. Finalment hi havia dos treballadors a les mines d'argila que no anaven mai al rajolar. La seua missió era

únicament la d'extraure l'argila. Aquests eren normalment nois jòvens.

Com el senyor Enrique Labèrnia explica, "Quan era el temps de treballar al rajolar llogàvem dos o tres hòmens del barri perquè ens ajudessen. Normalment eren pagesos que llavors estaven sense treballar, perquè no hi havia faena a la terra, i venien per guanyar quatre duros. N'hi havia un altre [d'home llogat] que tenia la missió de fer el que farien ara els camioners. I després n'hi havia dos més que només estaven a les mines. Eren normalment xics jòvens, perquè eren més àgils i forts, i així, si de vegades la mina se solsia podien sortir més ràpid".

A la pregunta de com es repartien els treballs, el senyor Labèrnia respon: "Més o menys tot ho fèiem entre tots. Més que res, ells [els llogats] estaven a les mines fent anar l'argui, carregant l'argila al carro... Però després ens ajudaven a nosaltres a fer les rajoles. Diguéssim que ho fèiem tot entre tots".

ESTRUCTURA D'UN RAJOLAR

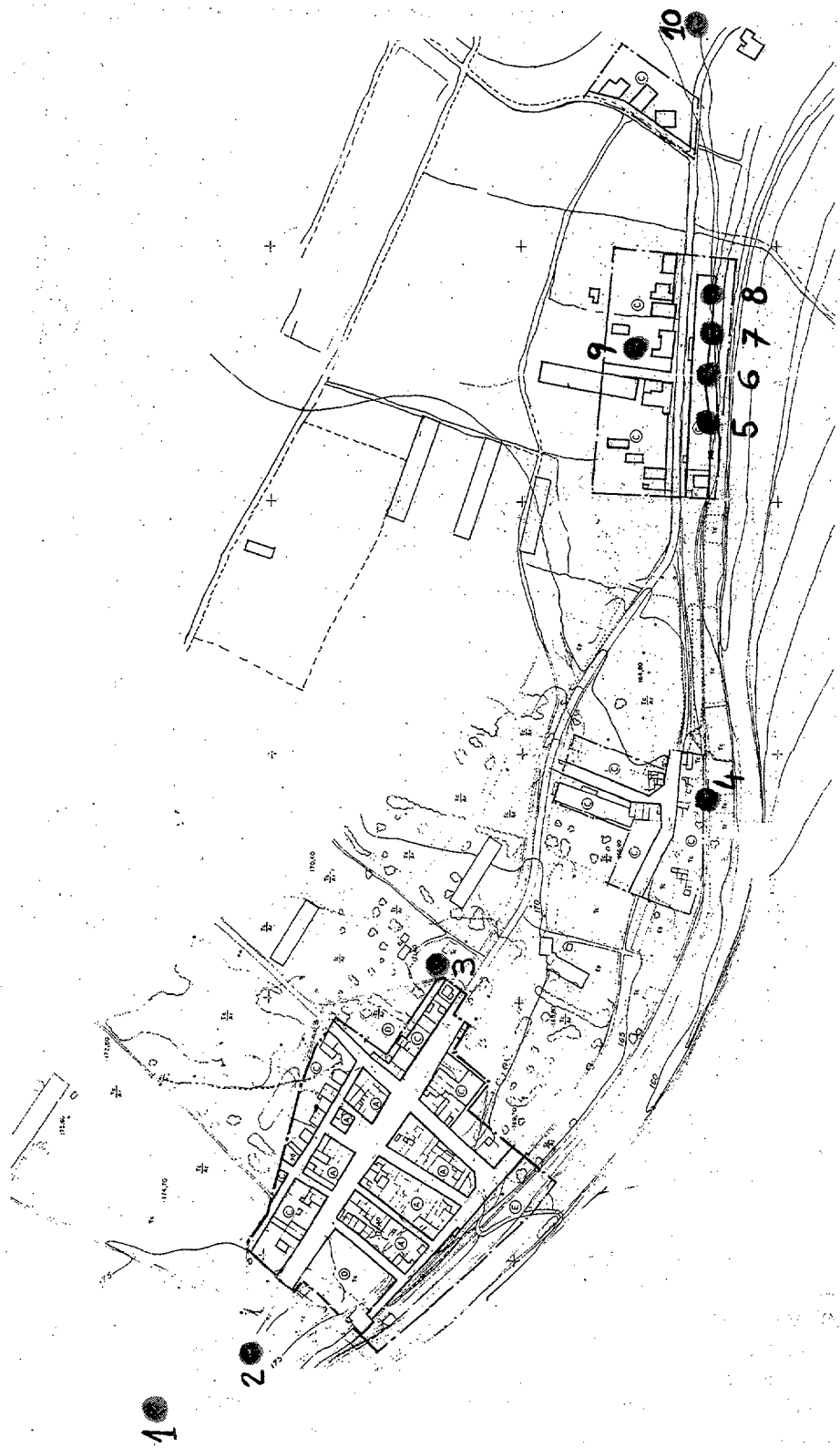
En aquest apartat mostraré com estava organitzat, aproximadament, un rajolar.

A partir de tots els rajolars que vaig poder visitar, gràcies al senyor Francisco Labèrnia, que m'hi va acompanyar, vaig agafar la mostra del que es conservava millor i vaig fer un dibuix aproximat de tots els elements que el formaven. El senyor Labèrnia em va dir el nom de cada element, la funció que tenia..., i ho vaig plasmar en un full. Això és el que recull aquest apartat.

Cal concretar, però, que tot i que el dibuix que veureu a continuació fa referència a un rajolar en concret, no significa que tots fossen iguals, com és lògic. Encara que tots els rajolars tenien les mateixes característiques, en variava la mida, la disposició dels diversos elements, etc., depenent del terreny que ocupava el rajolar i del poder adquisitiu de cada propietari.

A continuació explicaré l'organització i l'estructura d'un rajolar. Els números que s'indiquen al text fan referència als números que hi ha al croquis de la pàgina següent.

PLÀNOL DE SANT JOAN DEL PAS I ELS RAJOLARS

DESCRIPCIÓ

El rajolar que vaig tenir l'oportunitat de visitar estava format per tres basses, un perxe, una era i un forn. Abans, tots els rajolars tenien les mateixes parts, perquè aquestes eren bàsiques i fonamentals. Però tot el que explicaré a continuació fa referència a un rajolar en concret, el rajolar de Quico, situat al nucli de Sant Joan del Pas, que és el que es conserva en millor estat de tots els que hi ha al barri.

La bassa, que veiem al dibuix del croquis del rajolar amb el número 1, s'anomenava *bassa gran* o *depòsit*. La seua funció, com el nom indica, era únicament recollir i embassar l'aigua. L'aigua que l'omplia era bàsicament la de la pluja.

Durant l'any, les precipitacions que hi havia a la zona permetien omplir la bassa i treballar durant l'estiu. Si, per contra, algun any no plovia, l'aigua s'anava a buscar en carro i matxo a un pou situat a uns tres quilòmetres de Sant Joan del Pas, al pou Juà. El carro portava al damunt un bóta molt gran, en la qual cabien uns dos-cents litres. La bóta s'omplia al pou i després es portava fins al rajolar i es buidava a la bassa gran. Es feien uns quants viatges per omplir-la fins a arribar al nivell adequat per poder treballar.

Aquesta bassa feia dotze metres de llargada per quatre d'amplada i tres de fondària. Les parets tenien uns trenta o quaranta centímetres de doblària. Per po-

der baixar al fons de la bassa hi havia unes escales contra la paret.

A més, encara que no és el cas d'aquest rajolar, moltes vegades al costat de la bassa gran n'hi havia una altra de més menuda d'enganxada. Al dibuix la veiem marcada amb el número 2. Aquesta basseta tenia la funció que quan es povava l'aigua de la bassa gran, s'abocava a aquesta bassa més menuda, la qual estava interconnectada a les altres dos basses, i per mitjà del conducte que les unia es podien omplir les tres basses sense moure't del lloc.

Com ja he dit, en aquest rajolar no hi ha aquesta bassa intermèdia, perquè les altres dos basses estaven molt pròximes, l'una al costat de l'altra, i des de la bassa número 1 es tirava l'aigua directament a la bassa número 3 del croquis. Així, sense moure't del lloc povaves l'aigua a la bassa 1 i la buidaves a la 3.

La tercera bassa esmentada, que veiem al dibuix amb el número 3, s'anomena *bassao bassot*. La seua funció era mantenir-se plena durant el temps que es treballava al rajolar, perquè servia per poder rentar-s'hi els rajolers si s'embrutaven molt, per refrescar-se si feia molta calor i per repassar i rentar totes les eines de treball que s'havien utilitzat durant la jornada. Aquesta bassa mesurava 2,10 metres de llargada, 1,90 d'amplada i 1,5 de fondària.

S'omplia a través dels povals d'aigua que s'hi buidaven quan povaven l'aigua de la bassa 1. Aquesta bassa 3 estava interconnectada amb la bassa 4 mitjançant el conducte que està senyalat al dibuix amb l'asterisc (*). Aquest conducte permetia que sense haver de moure't del lloc ni haver de transportar povals d'aigua, que pesaven molt, poguessen omplir-se totes les basses i estar sempre anivellades.

La bassa marcada amb el número 4 al croquis era la bassa de fer el fang, i rebia aquest nom. Al seu interior s'hi feia el fang que després serviria per elaborar els diversos tipus de rajoles.

Aquesta feia 3,8 metres de llargada, 1,5 d'amplada i 0,60 de fondària. L'aigua hi arribava a través del conducte que la unia amb la bassa núm. 3. En aquesta bassa els rajolers posaven una quantitat determinada d'aigua i una quantitat determinada d'argila (tot estava en relació; és a dir, depenent de l'aigua que hi havia s'hi posava més o menys argila, això cada propietari ja ho sabia), i s'hi feia el fang. Quan els dos materials s'havien buidat a la bassa es deixaven reposar unes dotze hores perquè s'amerés bé. Al cap d'aquestes hores, el fang es treia de la bassa i es posava al costat en un munt. Llavors es pastava una mica.

Un altre dels elements que formava el rajolar era l'era. Tal com podem apreciar al

dibuix, l'era abasta tot el que són els números 5, 6 i 8. Les seues dimensions variaven a cada rajolar en funció del territori de què disposava cada propietari.

L'era era un terreny gran i completament pla on es treballava; més concretament, on es feien les rajoles. Però com podem veure, estava dividida en tres parts. La primera part és la que correspon al número 5. Aquest petit tros era utilitzat per moldre l'argila.

Sabem que l'argila sortia de les mines en grans terrossos i que per poder-se treballar havia de fer-se primer terra fina. En aquesta part s'escampava. Primerament es trencaven els terrossos amb martells. Després, el matxo, amb un rodet lligat al darrere, passava per sobre els terrossos i els convertia en terra fina, l'apropiada per treballar. Aquesta, era la funció del terreny que correspon al número 5.

El terreny marcat amb el número 6, però, tenia una altra la funció. En aquesta part de l'era es feia l'obra. Aquest territori es dividia en certes parts i es treballava cada dia en una zona. Això es devia al fet que quan es feien les peces no tots els dies es podien recollir, i si s'haguessen començat a fer sense tindre en compte el terreny s'hauria perdut molt d'espai. Per tant, l'era es dividia i cada dia es treballava en una part diferent.

Per poder treballar-hi en perfectes condicions aquesta era estava completament

plana, sense cap pedra ni herba. Al terra s'hi tirava saldó perquè no s'apegués el fang ni l'obra feta al terra. El fang es posava en una filera en una part d'aquesta era i les peces es començaven a fer en un extrem, l'una al costat de l'altra, fins que s'omplia tota la zona.

Segons diuen els rajolers entrevistats, l'era quedava molt bonica quan totes les rajoles s'havien plantat per assecat-se. I quan quedava buida, sense cap peça, per netejar-se es feia amb el passamà.

Les mides d'aquesta esplanada variaven en funció del terreny de què es disposava.

L'última part de l'era és la marcada amb el número 8. Aquesta zona tenia la funció, més o menys, de magatzem. Quan els carros arribaven plens de sansa, rames d'oliveres o gavells de malesa (que servien per fer anar les calderes del forn), com que no es podien tirar al fons del clot del forn es deixaven en munts en aquesta part.

Un altre dels elements que veiem a continuació, indicat al dibuix amb el número 7, és el perxe o cobert. Aquest perxe feia uns vint-i-dos metres de llargada i entre vuit i deu metres d'amplada.

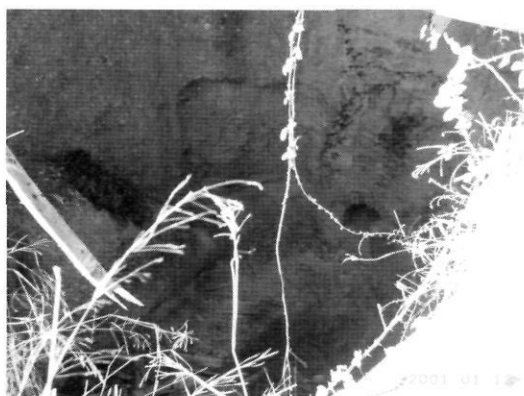

La seua funció principal era la de refugiar sota la teulada l'obra que s'havia fet però que estava encara per coure. Com ja sabem, els pèrxens només estan coberts per dalt; les parets laterals no estan tapades, sinó

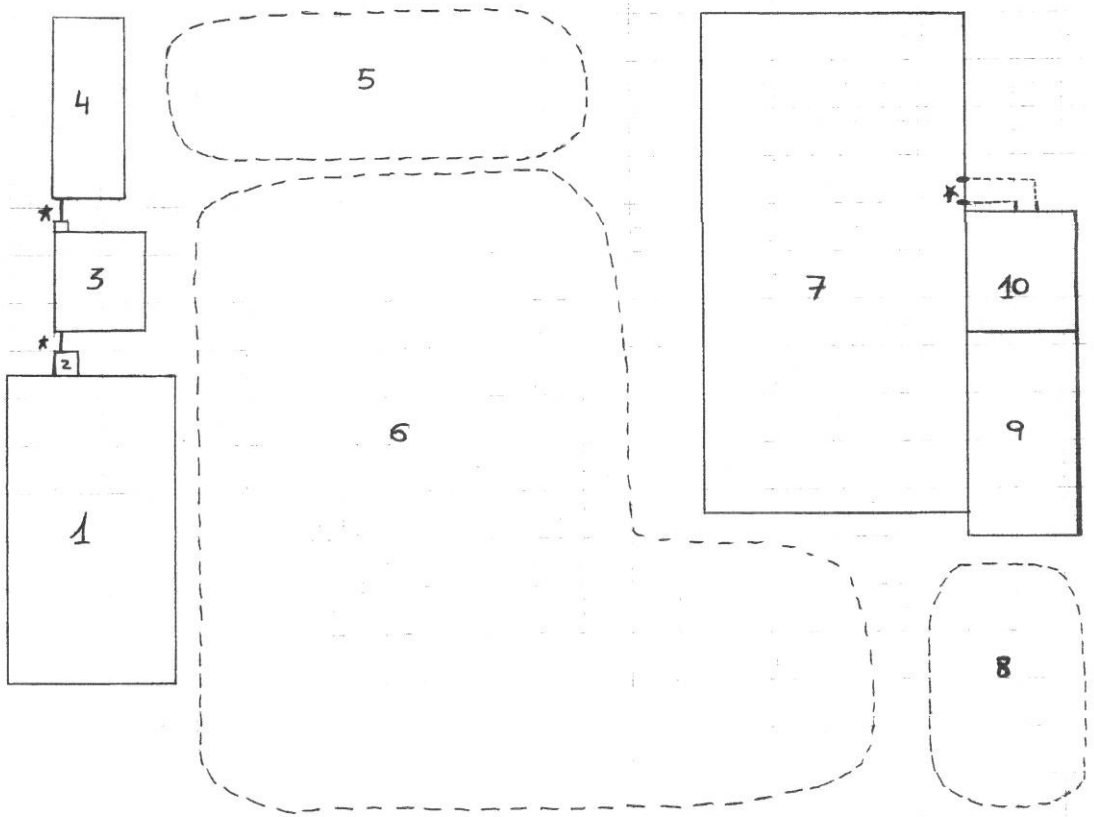
que estan al descobert. Això, per tant, era molt positiu per deixar-hi l'obra, perquè permetia que no es mullés en cas de tempesta i, a la vegada, l'aire hi podia entrar pels laterals i assecat l'obra.

Els últims elements que formaven el rajolar eren el forn, marcat al dibuix amb el número 10, i el clot del forn, que correspon al número 9 del croquis. El forn i el clot estaven justament adossats al perxe, però per la part posterior.

Al clot que tenia el forn hi havia la boca de la caldera. Aquesta boca servia per poder introduir-hi les rames d'olivera, els gavells de malesa o la sansa que es cremarien per fer foc i coure les rajoles.

CROQUIS D'UN RAJOLAR

Aquest clot tenia uns cinc metres de profunditat i, a banda d'haver-hi la boca del forn, també feia una mica la funció de magatzem. Quan el forn s'havia de posar en funcionament, de la part de l'era número 8 on es guardaven en munts, les matèries es tiraven al clot per poder des d'allí anar-les introduint a la caldera. Al clot s'hi baixava per unes escales fetes de pedra i terra que estaven contra la paret i que estaven cobertes per una teulada.

Finalment hi havia el forn (núm.10), que estava format per dos compartiments. A l'inferior hi havia la caldera, i al superior es posava l'obra per coure. Separava els dos compartiments una volta foradada que permetia que passés el foc des de baix per coure l'obra que hi havia dalt.

Al forn l'obra es posava per coure's i,

com recordem, l'obra per coure's era sota el perxe. Per tant, la porta que veiem al dibuix representada per l'asterisc (*) comunicava el perxe amb el forn i es passava directament d'un lloc a l'altre.

Vista del forn. Lloc on s'introduïa l'obra per coure

Si no hagués estat aquesta porta, s'hauria hagut de donar la volta a tot el perxe per portar l'obra del cobert al forn. D'aquesta manera s'agilitava la faena.

FUNCIONAMENT D'UN RAJOLAR TRADICIONAL

En aquest apartat s'explica com era un dia de treball als rajolars, de manera detallada.

Entre els anys 1935 i 1960, els entrevistats (senyors Enrique Labèrnia Beltran i Francisco Labèrnia Bedòs), que són els últims rajolers que queden al barri, treballaven als rajolars, i recorden perfectament com era un dia a la faena. A continuació ens ho expliquen tal i com ho vivien. Cal tenir en compte, però, que ells ens expliquen la seua experiència i el que recorden, i que, tot i que als altres rajolars que hi havia feien gairebé el mateix, algunes de les coses —com la producció, el tipus d'eines, les dimensions dels rajolars...— variaven. Com és natural, no tots els rajolars eren iguals.

UN DIA AL RAJOLAR: L'AHIR

“Ens aixecàvem de dormir cap allà a les cinc del matí i marxàvem al treball sense esmorzar. Això ho faríem després, cap allà a les nou, i tindríem, així, una hora per descansar. Després agàfàvem el carro i el matxo i anàvem cap als terrers. Allí començava el nostre treball.

Els terrers estaven situats a un quilòmetre dels Rajolars, i era el lloc d'on extrèiem l'argila (és a dir, la terra que després serviria per fer les rajoles). Allí fèiem uns clots molt profunds, quadrats. Almenys tenien uns vuit o deu metres de profunditat, perquè com més profunds eren els clots més bona i de més qualitat era l'argila.

Fotografia d'una part de les antigues mines d'argila

Hi havia dos o tres treballadors baix al clot, que treballaven únicament a les mines, cavant i omplint cabassos d'argila —mai no anaven al rajolar. Ho feien amb pics i aixades. Amb aquestes eines picaven les parets de les mines i s'anava desprenent l'argila, la qual posaven seguidament dins els cabassos. Per pujar els cabassos d'argila del fons del clot al nivell de terra es feia servir l'argui.

Quan arribava dalt un cabàs ple, hi havia un altre treballador que buidava l'argila en terra i anava fent munts. Llavors, el rajoler anava amb el carro i l'omplien d'argila. Després se l'enduien, i quan arribaven al rajolar era quan començava la faena de fer el fang.

Cal dir, també, que cada rajoler tenia el seu clot d'argila i feia els seus munts, i que, tot i que estaven molt a prop els uns dels altres, cap rajoler tocava la propietat dels altres. A més, no tots els rajolers propietaris ho eren també dels clots. Alguns, que no disposaven d'argilar propi, pagaven a l'amo de la terra una quota per cada fornada. És a dir, quan havien venut unes quantes rajoles, una certa quantitat de pessetes anava dedicada a pagar el propietari de les mines d'argila.

Quan s'arribava al rajolar, l'argila es buidava des del carro en un lloc concret de l'era, en una part reduïda que estava dedicada al procés de fer l'argila fina, lloc

on s'escampava seguidament. L'argila no es podia treballar directament perquè sortia en grans terrossos, i per aconseguir que es fes terra més fina s'havia de xafar. Se seguïen dos passos per xafar els terrossos: primer es desfeien els terrossos més grossos amb un martell, i després passava el rodet per damunt i acabava de convertir-los en terra fina.

A l'era hi havia un rodet de pedra molt gros, que pesava almenys uns cent o cent vint quilos (tot i que n'hi havia que podien arribar a pesar-ne fins a cent cinquanta o dos-cents). El rodet s'enganxava al matxo, el qual anava fent voltes, i quan el rodet passava per sobre l'argila, aquesta s'anava convertint en terra fina, que era l'adequada per posar a la bassa. Quan això estava llest, es tirava la terra fina de l'era a la bassa plena d'aigua que hi havia al costat. Aquesta es deia bassa o bassot de fer el fang.

En aquesta bassa de fer el fang, la quantitat d'aigua necessària amb relació a l'argila que s'hi havia de tirar la coneixia cada rajoler. Llavors, la quantitat justa d'aigua i d'argila es deixaven allí dins, reposant, durant unes dotze hores perquè l'argila s'amerés bé i es convertís en fang. Quan aquest estava llest es treia de la bassa i es posava en un munt al costat de la bassa. Llavors, a mesura que anaves necessitant fang perquè anaves fent l'obra, anaves al munt, carregaves un carretó amb fang i amb aquest carretó es transportava fins a l'era. Allí es buidava i continuaves treballant fins que s'acabava, i en tornaves a anar a buscar.

Cal dir també que abans que apareguessen els carretons per portar l'argila, s'utilitzava una civera. Una civera era una taula de fusta amb dos mànecs a cada base. Aquesta civera s'omplia de fang i es portava a buidar al lloc del rajolar on es treballava. La civera, però, s'havia de portar amb els braços a l'altura de la cintura,

i per no haver de fer tanta força els rajolers la posaven damunt un bidó perquè estigués més alta i no els calgués fer tanta força.

A l'era, primerament, s'hi escampava el *saldó* per terra. Quan això estava fet, el fang del carretó es buidava en terra en una filera. Es feia una fila de fang en un lloc en concret de l'era i es començaven a fer rajoles en un extrem. Això era una mica pesat, perquè cada cop havies d'anar del lloc on havies començat a fer les peces fins a la filera de fang. Clarament, al principi la filera quedava una mica lluny, però cada vegada t'hi anaves aproximant més.

A més, cal remarcar que tots els dies no s'omplia tot el rajolar de rajoles, sinó que es dividia l'era en diverses parts perquè si hi havia dies que no podies arregar l'obra i l'havies de deixar escampada, el dia següent començaves en un altre cantó i no et molestava l'obra que ja estava feta.

En un dia es feien unes mil o mil cinc-cents rajoles. Sortien a fer-se'n unes cent cinquanta cada hora.

Llavors es passava a elaborar les rajoles. Per fer-les hi havia diferents tipus de motles i es podien obtenir diverses peces. S'hi podia fer totxo, tova, rajola, tovet, quadró prim, quadró doble, teula i aguiló. Depenent del motle que s'utilitzava i la demanda que hi havia, es feia una peça o una altra.

Llavors, amb el motle corresponent i la filera de fang escampada en un costat es començaven a fer les rajoles. S'agafava el motle i amb les mans s'omplia del fang que tenies al costat. Després, amb les mans mateix s'aplanava el fang de dins el motle i se n'extreia el que sobrava. A aquest procés se l'anomenava *tallar el fang*. Quan això estava fet, i per tal que quedessin més fines, xopaves les rajoles amb l'aigua que portaves en tot moment al costat dins d'un ribell, per tal d'anar mullant les peces i rentar el motle, i les tornaves a prémer una mica. Després, pel mànec que tenia el

motle l'estiraves per amunt i et quedaven al terra dos rajoles fetes. Només traure el motle el repassaves una mica amb l'aigua del ribell (que anaves estirant cada cop per tindre'l al costat a mesura que avançaves), i tornaves a repetir el procés.

Les rajoles es deixaven en terra, i quan ja n'havies fet dos, posaves el motle justament a continuació de la rajola que havies fet i es repetia el procés al costat mateix de la rajola ja elaborada. Quan treies el motle les rajoles no es tocaven entre elles, perquè el motle tenia un marge d'uns cinc centímetres, i aquesta era la separació que quedava entre les peces un cop les anaves fent. Les fileres de rajoles es feien tan llargues com es podia, aprofitant la llargària del rajolar o de l'era de què disposaves.

S'anaven fent les rajoles, i cada quatre fileres es deixava un pas de la mida d'un motle per poder passar després a escantellar-les i picar-les sense perill de trepitjar-les.

ven a fer fins a set-centes o mil rajoles. Llavors te n'anaves a dinar, i quan acabaves tornaves al rajolar. Mentrestant, l'obra feta quedava escampada pel rajolar asseccant-se amb la calor del sol.

Com que les rajoles no eren molt dobles, al migdia i amb el sol que feia a l'estiu, moltes vegades a l'assecar-se es doblegaven una mica. Llavors amb una eina que teníem que s'anomenava *picador*, de rajola en rajola, les anaves picant i quedaven planes (el motiu pel qual es deixava un pas entre cada quatre fileres de rajoles era aquest, per poder passar a picar l'obra).

Aquest procés, però, l'havies de fer quan les rajoles no estaven ni molt tendres ni molt seques, perquè si les agafaves quan estaven una mica seques es trencaven, i si estaven molt tendres es deformaven. Havien d'estar en un punt intermedi, de manera que a penes poguesses anar per damunt.

Quan ja les havies picat totes, calia *escantellar-les*. Quan al matí havies tret el motle, a la peça hi quedaven unes *rebaves*, i amb l'ajut d'un escantellador o esbravador (tros de cèrcol de bóta de vi tallat a uns vint centímetres que feia la funció d'una espècie de ganivet actual) ho trèiem. Això era escantellar. Tallaves la rajola perquè no quedessen rebaves i quedés una rajola perfecta. Tot seguit passaves a fer el que

era el més bonic del treball: havíem de plantar totes les rajoles. Això es feia perquè s'eixuguessen del costat que durant el matí havia quedat contra en terra.

Quan les plantaves, totes les rajoles quedaven rectes i amb una forma com d'espiga de blat o de cadena (hi havia diverses maneres de plantar-les; per tant, depenent de la tècnica que utilitzaves quedaven d'una forma o d'una altra). Les aixecàvem molt de pressa, les mans gairebé no se'ns veien, fins i tot fèiem competicions per veure qui en plantava més amb el menor temps possible. Quedava una era molt bonica.

Sra. Carmen Panisello plantant les teules

Sr. Francisco Labèrnia plantant rajoles

Plantàvem dos filades de rajoles a la vegada, una amb cada mà. Si les feies en forma d'espiga havies d'anar amb molt de compte per tal que no caiguessen, però si

les plantaves en forma de cadena, a banda d'això, el peu s'anava posant dins de cada forat que formaven les rajoles. Havies d'anar encara amb més compte per no trepitjar-les ni tombar-les, perquè s'haurien pogut trencar. Després, cap al tard (de vegades caiguda la nit), quan les rajoles estaven ja gairebé eixutes, les havíem d'arreglar. És a dir, recollíem les cadenes d'obra que havíem plantat, les agafàvem en grapats de deu o dotze peces i les posàvem al perxe *arrimades*, és a dir, en *rimeres* (això significa en fileres, una al costat de l'altra). Als pèrxens, damunt uns *sitals* (base d'obra cuita feta de totxos) posàvem les rajoles en rimeres. Això vol dir l'una al costat de l'altra, plantades. Quan ja havies cobert el sital amb totes les peces que hi cabien, començaves a posar-les al damunt d'aquestes, fins que no hi arribàvem.

Exemple de rímera. D'aquesta manera es posava l'obra feta dins els pèrxens

D'aquesta manera, com que davall dels sitials hi quedava un espai buit (una mena de pontet), si plovia no es xopaven les rajoles. Si haguessen estat en contacte amb el terra, com que pels pèrxens l'aigua hi pot entrar perquè no estan coberts pels laterals, s'haurien xopat i haurien caigut totes, cosa que hauria fet que es trenquessin, i la faena feta hauria sigut en va.

Això era el que es feia un dia al rajolar. Després marxàvem cap a casa a sopar i dormir, i al dia següent et tornaves a despertar i feies el mateix.

Després de molts dies de treball aconseguies fer una *fornada* (quantitat total de rajoles que cabien al forn), que normalment eren unes vint mil o vint-i-cinc mil rajoles, i havíem de preparar el forn per coure-les. En una fornada no era imprescindible que tota l'obra fos igual; això vol dir que en una d'aquestes fornades es podia posar tota classe d'obra: totxos, teules, toves..., el que durant els dies de treball havies anat elaborant.

Els forns estaven fets de totxos i tenien dos parts: una banda inferior, on es posaven la *sansa* i els *gavells* per cremar, anomenada caldera, i on hi havia la boca del forn; i una altra banda superior on es posaven les rajoles en fileres per coure's. Aquestes dos parts estaven separades per una volta foradada.

La part on es feia el foc estava afonada amb relació al nivell del terra. Hi havia un clot d'uns cinc metres de fondària. Allí s'hi abocava la *sansa* (rebuig que queda de les olives un cop s'ha fet l'oli) o els *gavells* (malesa que es trobava per la muntanya), perquè el rajoler pogués posar-ho des d'allí dins de la caldera a través de la boca del forn. La *sansa* i els *gavells* (i també les rames d'olivera) servien per cremar-se i obtenir foc durant les trenta-sis hores, aproximadament, que es necessitaven per coure les rajoles. Aquesta part servia (quan

es feia la fornada) com a magatzem d'aquestes matèries, perquè mentre no es feia cap fornada, la *sansa*, els *gavells*, les rames, etc. es deixaven en munts prop del clot i s'hi abocaven després, quan s'havia d'encendre el foc.

A dos metres de distància, al mateix clot, com he dit, també hi havia la boca del forn que comunicava directament amb la caldera, per on amb una pala o una forca s'introduïen les matèries per fer el foc.

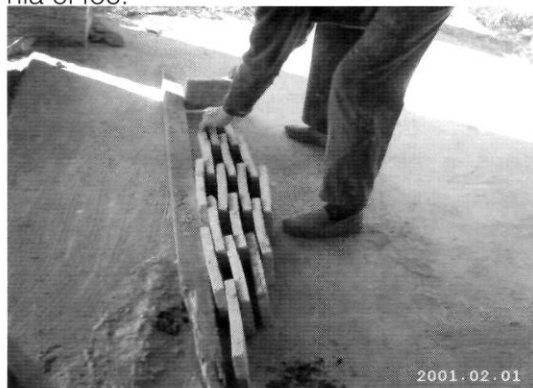
La caldera del forn s'omplia de malesa, *sansa*, rames..., depenent del que es disposava en cada moment. Mentrestant, a la part superior del forn s'anava posant l'obra per coure. Però és important dir que l'obra es posava dins el forn d'una manera característica. Les peces es disposaven de manera que entremig quedessen sempre uns orificis perquè hi pogués passar el foc i pogués coure tota l'obra.

Quan l'obra estava tota col·locada s'encenia el foc. Les rajoles necessitaven unes trenta-sis hores per coure's completament i no es podia apagar el foc en cap moment, perquè si no la cocció hauria sigut nul·la i les rajoles haurien sortit fallides. Durant aquestes trenta-sis hores es feien torns al rajolar. Normalment els treballadors i el propietari es feien una mena d'horari i vigilaven el foc per tal que no s'apagués en cap moment i sempre cremés a la mateixa temperatura (tot i que això era molt difícil). Els vigilants anaven posant rama o *sansa*, cada certes hores, a través de la boca del forn.

Un cop el foc havia cremat les trenta-sis hores que eren necessàries i segons el color de l'obra, la boca del forn es tapava amb rajoles i es lluia amb argila. Llavors es deixava uns vuit o deu dies tapat fins que el foc s'apagava completament i es refredava la caldera.

La part superior del forn estava separada de la inferior per una volta amb uns forats. Els forats eren necessaris perquè el foc

rebés oxigen i es poguessen coure les rajoles. Allí damunt s'hi posaven les rajoles d'una manera determinada, deixant sempre un forat entre totes les peces perquè passés el foc pel mig i les cogués totes, i quan ja hi eren totes es tapava una mica. Llavors a la part inferior, a la caldera s'encenia el foc.

(Manera com es posava l'obra dins el forn)

Quan el forn estava preparat —és a dir, quan les rajoles estaven posades sobre la volta i la sansa o gavells llestos per encendre's—, es feia foc i començava a cremar. Per saber quan era el moment exacte en què les rajoles estaven cuites i s'havia de tapar la boca de la caldera per no fer-hi més foc es necessitava molta tècnica. El bon rajoler només en veure el color de l'obra ja sabia quan s'havia de tapar la boca o si havia d'estar cremant unes hores més.

Quan les rajoles estaven completament

roges, que volia dir que ja estaven cuites, es deixava apagar el foc tapant-se la boca. Vuit o deu dies després es procedia a l'extracció de les rajoles del forn. No es podia fer abans perquè les rajoles cremaven molts dies fins que es refredaven.

Les rajoles, quan s'havien refredat, es treien amb les mans un altre cop. De vegades si havies d'afanyar-te al traure-les perquè les havies de dur a vendre, les havies de traure encara mig calentes. Llavors necessitaves uns guants, perquè cremaven molt.

En un dia es feien unes mil o mil cinc-centes rajoles; per tant, fer una fornada costava uns quinze dies de treball. Per tant, es pot dir que el forn funcionava poques vegades a l'any. Si tenim en compte que la faena al rajolar només es feia durant els mesos d'estiu (juny, juliol, agost i setembre, aproximadament) i els dies que hi ha al mes, els dies que costava obtenir el total de rajoles per posar al forn (fer una fornada) i els dies que tardava el forn a refredar-se, es pot verificar que el forn funcionés només tres o quatre vegades a l'any. Això, però, variava segons la gent que treballava en un mateix rajolar. Si hi treballaven cinc persones es feien menys rajoles que en un en què en treballaven deu, i per tant les fornades es feien més tard o més prompte amb relació a la gent que hi treballava. Cal remarcar, però, que no tots els forns tenien la mateixa capacitat. N'hi havia que podien coure moltes més rajoles en una sola fornada i altres que no en podien fer tantes. Això depenia de la grandària de cada forn.

Ens trobem ja al moment en què, passats els vuit o deu dies, treies l'obra del forn. Quan ho havies fet també havies de netejar el forn. Aquesta era la pitjor faena en un rajolar. La part considerada més dura del treball era quan s'havia de fer el foc a la caldera, quan s'havien de traure les rajoles (si estaven calentes), però, sobretot, quan s'havia de traure la carbonilla.

La carbonilla eren les brases que quedaven quan el forn havia funcionat cremant sansa. Traure la carbonilla era sinònim de netejar la caldera, i això suposava que s'hi havia d'entrar dins. Quan s'havia d'entrar a l'interior del forn per traure-la ho havies de fer gitat. No podies entrar-hi plantat, perquè la boca del forn era molt menuda i havies d'entrar gitat per força. Primerament s'entraven els peus i després el cap. Això es feia per tal d'evitar al màxim el possible perill, perquè de vegades a l'entrar-hi, t'afonaves i encara quedaven brases roents i et podies cremar. En aquests casos et donaven povals d'aigua o mànegues per apagar-ho i havies d'anar traient-la. Era molt perillós.

Quan sorties d'allí dins, sorties brut i negre, gairebé ni et coneixien. La carbonilla, però, no es tirava, s'aprofitava per vendre. La gent la comprava per ficar-la als brasers i escalfar les cases durant l'hivern, perquè abans, com sabem, no hi havia estufes ni calefaccions.

El forn es netejava abans de fer una altra fornada per tal de tindre'l net i a punt per tornar a dur a terme una nova cocció de rajoles al cap d'uns dies.

I bé, això era un dia —i molts anys, també— de dur treball en un rajolar.”

LA DESAPARICIÓ DELS RAJOLARS AL BARRI

Cap als anys 1960-1962 els rajolars de la barriada del mateix nom van haver de deixar de funcionar. Com és normal, l'aparició de les fàbriques i la mecanització va fer que els treballs manuals haguessen d'abandonar-se, perquè ja no eren rendibles. Això va afectar tots els treballs artesanals, i, és clar, amb els rajolars va passar el mateix. El desenvolupament industrial va ser la causa principal i més important del tancament dels rajolars al barri.

Les grans fàbriques de materials de

construcció van anar agafant molta força, fins a arribar al punt que la producció que un rajoler, al seu rajolar tradicional, feia en un mes, una màquina la feia en un sol dia. Per tant, diguem que s'aplicà el que el refrany diu: “El peix gros es menja el menut”, i els rajolars van haver de tancar perquè no podien competir amb les grans fàbriques.

Una altra de les causes que també va provocar el tancament dels rajolars del barri va ser que la qualitat de l'argila que sortia als terrers (mines d'argila) cada cop era més baixa, i els propietaris l'havien d'anar a buscar a les serres que hi havia pels voltants de Tortosa (on hi havia i hi continua havent gran quantitat d'argila de molt bona qualitat), i no s'ho podien permetre perquè no els sortia rendible.

Avui dia, dels nombrosos rajolars que hi havia per tot el barri, només en queden algunes ruïnes, però el nom de la barriada permet a molts recordar i a altres comprendre que la principal activitat econòmica havia sigut el treball als rajolars.

Actualment, però, he sentit dir que al Perelló (Baix Ebre) hi torna a funcionar un rajolar on treballen manualment, com abans es feia als rajolars tradicionals. Això es deu al fet que molts propietaris, cansats de la varietat rutinària de l'obra que produeixen les fàbriques, decideixen comprar altre cop materials artesans, que tot i que costen més dies de faena i en conseqüència es venen a preus més elevats, són peces úniques i molt treballades. Per tant, podem dir que els treballs tradicionals tornen a tenir importància, tot i que mai podran competir amb les grans fàbriques productores.

PRODUCCIÓ

En aquest apartat indicaré el nom, les mides, la utilitat, etc. de tots els productes que s'elaboraven, mitjançant els diversos motles, en un rajolar dels Rajolars fins als anys seixanta del segle passat. Tots es

feien de fang (mescla d'aigua i d'argila).

Totxo: feia 27,5 cm de llargària, 12,5 cm d'amplària i 4,5 cm de doblària. Servia, bàsicament, per fer parets exteriors; és a dir, parets d'estructura.

Tova: tenia 27,5 cm de llargària, 14 cm d'amplada i 2,5 cm de doblària. Servia, principalment, per fer barandats; és a dir, parets interiors que divideixen una construcció en diverses sales o habitacions.

Rajola: mesurava 25,5 cm de llargària, 12'5 cm d'amplada i 2 cm de doblària.

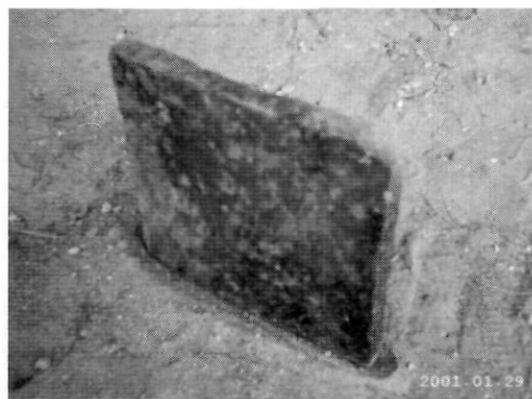

Servia, normalment, per enrajolar el terra dels terrats.

Tovot: feia 35 cm de llarg, 17,5 cm d'ample i 5 cm de doblària. Servia, igual que el totxo, per fer parets exteriors o parets d'estructura.

Quadró prim: mesurava 21,5 cm de llargària, 21,5 cm d'amplada i 2,5 cm de doblària. Servia, bàsicament, per fer paviments; és a dir, per enrajolar els terres de les cases. També podia servir per enrajolar exteriors.

Quadró doble: feia 21,5 cm. de llargària, 21,5 cm d'amplada i 3,5 cm de doblària. Servia, igual que el prim, per fer paviments; és a dir, per enrajolar els terres de les cases. També en podem trobar enrajolant els exteriors de les construccions.

Teula: de fang, però calia que fos més consistent que en les altres peces, perquè si no, no s'assentava bé i podia deformar-se. Feia 45 cm de llarg, 18 cm d'ample per la boca menuda i 23 cm per la boca ampla i 1,5 cm de doble. Servia, únicament, per fer teulades a les cases. És a dir, servia com a tipus de coberta en moltes construccions.

Aguiló: de fang més consistent que en les altres peces, perquè si no, no s'assentava bé i podia deformar-se. Feia 45 cm de llarg, 21 cm d'ample per la boca menuda i

29 cm per la boca gran i 1,5 cm de doble.

Servia, i serveix encara, per fer els reguerons de les teulades. És a dir, a les teulades s'hi posen aguillons uns al costat dels altres disposats de manera que semblen canals. D'aquesta manera, quan plou, l'aigua de la pluja se'n va per aquests canals i evita possibles humitats als sostres. Com que l'aguiló és molt gros i l'estètica que deixen al posar-se no és molt apreciada, a la part on els ajunten es posa una teula al damunt; d'aquesta manera l'acabat és més bonic.

COMERCIALITZACIÓ I TEMA ECONÒMIC

Quan es treien les rajoles del forn, perquè ja estaven acabades, es podia optar per tres opcions diferents: una era carregar l'obra al carro i portar-la a vendre a magatzems. Els magatzems on es portaven llavors eren principalment uns que hi havia a Vinaròs i Alcanar. Allí portaven les peces amb el carro i el matxo, les deixaven i et pagaven alguns cèntims de pesseta per peça.

Una altra possibilitat era posar-les un altre cop en rimeres, però aquest cop fora del perxe (perquè el perxe ja estava ocupat per altres peces que s'havien fet i perquè un cop cuites ja no hi havia perill que es trenquessin a causa de factors climàtics adversos), a l'aire lliure, i esperar que vinguessen a comprar-les al rajolar propietaris d'empreses de construcció o les mateixes persones que feien obres a casa seva.

L'última opció era portar-les amb el carro i el matxo directament a empresaris de la construcció que les necessitaven per fer cases, sense passar abans pels magatzems.

La millor de les tres opcions era que les vinguessen a buscar al mateix rajolar, perquè així no et calia desplaçar, però això

es feia molt poc. Majoritàriament, els propietaris dels rajolars havien d'omplir el carro de l'obra ja acabada i portar-la fins al lloc de venda. Això costava gairebé un dia, perquè aquest mitjà de transport era molt lent. Però mentre l'amo no estava al rajolar, els llogats hi continuaven treballant.

El tema econòmic el portava el propietari del rajolar, com és lògic. Als llogats se'ls pagava cada setmana segons les hores que havien treballat. Clarament, el rajolar et permetia fer majors ingressos amb relació al treball que feien a l'hivern al camp. Un llogat (un home) cobrava per una dia de treball al camp unes quinze pessetes. En canvi, al rajolar se'n cobraven per un dia vint-i-cinc. Fins i tot durant els últims anys vam arribar a cobrar per un dia de treball al rajolar fins a quaranta pessetes.

Als propietaris se'ls pagava una quantitat determinada per rajola. El preu no el recordem exactament, potser eren uns dotze o quinze cèntims de pesseta. Era una misèria, però en aquells temps sortia prou rendible. Et podies permetre pagar els llogats, alimentar la família (que era el més important) i de vegades estalviar alguna cosa. Pertant, molts dels veïns dels Rajolars, quan a l'estiu no treballaven al camp preferien treballar als rajolars que en altres llocs, perquè els seus ingressos eren més grans.

CONCLUSIONS

Al llarg d'aquest treball hem exposat, principalment, el funcionament dels antics rajolars instal·lats en el barri de Sant Joan del Pas i els Rajolars. Amb l'ajut del record dels veïns hem intentat desxifrar d'on prové el nom de la barriada, i hem vist que abans tot es deia Sant Joan del Pas, i que amb l'aparició dels rajolars com a lloc de treball va aparèixer el nom que des d'antic rep el barri.

Hem pogut observar, també, la contradicció que es dona entre el que indica el padró i el que es feia realment. La majoria dels habitants treballaven al camp, segons diu el padró, però tot i que això té part de cert, mitjançant les entrevistes fetes als habitants hem sabut que a l'estiu el treball de la majoria de gent era el de rajoler.

Els rajolars eren un treball d'explotació familiar (tot i que també es tenien alguns llogats), que funcionaven només a l'estiu perquè és l'estació de l'any en què al camp no hi havia faena, a banda que el sol és més viu i permetia assecar l'obra. A més, com que, generalment, mai plovia, es podia treballar contínuament.

Hem conegut què era realment un rajolar, quants n'hi havia al barri, les zones on estaven ubicats i totes les parts que l'integraven, a la vegada que els entrevistats ens explicaven la funció de cadascuna i el que es feia en cada lloc.

A més, ens han explicat quines eren les eines rudimentàries que utilitzaven (moltes de les quals desconeixem) i la tècnica tradicional per elaborar-les. No hi havia cap màquina que ajudés en cap procés. Era, doncs, una professió i una producció artesanal. L'argila s'extreia amb pics, es transportava en carros, es xafava amb un rodet arrossegat per la força d'un matxo, es feia el fang amb les mans, les peces es feien amb motles i a mà i es transportaven d'un lloc a l'altre amb la força de cada rajoler. Es preparava el foc amb les mans, cosa que era perillosa perquè hi havia possibilitats de cremar-te. Després es posava l'obra a mà a dins el forn, es netejaven les calderes amb pales... En resum, era un treball artesà on tot es feia amb les mans.

També hem tingut l'ocasió de descobrir quins eren els productes que s'elaboraven, com es comercialitzaven i qui i com portava el tema econòmic. Pel que fa a la

comercialització, els rajolers venien els seus productes a magatzems, empresaris de la construcció o a particulars i els portaven amb el carro i el matxo.

Finalment, hem vist que els rajolers tradicionals no podien competir amb les indústries modernes, tant pel que fa a la productivitat com a les tècniques, i aquesta fou la causa de la seua desaparició. Tot i això, els rajolers són vius en el record de les persones del barri de Sant Joan del Pas i dels Rajolars, sobretot en el d'aquelles que hi han treballat.

Per això, els dos rajolers que queden al barri han volgut compartir amb tots els que no hem tingut l'oportunitat de conèixer els antics rajolers com era un dia del seu treball per tal que aquest ofici tradicional i molt important al barri no es perda. I que sempre que passem pel quilòmetre 4,5 de la carretera d'Ulldecona a la Sénia recordem que el que actualment dóna nom al barri va ser un tipus de treball que va proporcionar a molta gent els recursos econòmics necessaris per viure.

VOCABULARI RELACIONAT AMB ELS RAJOLARS

Allarg de tot el treball he senyalat certes paraules amb cursiva. Són mots que formen part del vocabulari que els antics rajolers utilitzen, durant les entrevistes, per explicar el funcionament dels rajolers. En aquest apartat es pot trobar el significat d'aquestes paraules, que actualment gairebé no s'usen, perquè van anar perdent-se a mesura que es va acabar el treball als antics rajolers.

- Arrimerar: posar l'obra, tant cuita com per coure, una al costat de l'altra formant files (es pot veure a la foto de l'apartat : **FUNCIONAMENT D'UN RAJOLAR TRADICIONAL**).

veí per tal de treballar al camp.

- Carbonilla: brases que quedaven a les calderes del forn quan s'havia fet foc amb sansa.

- Era: esplanada que hi havia al rajolar per fer-se l'obra. Tenia la característica que era completament plana, sense pedres ni herbes.

- Escantellar: tallar la rajola amb un escantellador perquè no quedessen rebaves i quedés una rajola perfecta.

- Fornada: quantitat d'obra total que cabia al forn del rajolar.

- Rebaves: petites porcions de fang que quedaven enganxades a les rajoles i que havies de traure perquè quedessen totalment quadrades o rectangulars.

- Rimeres: fileres d'obra cuita o per coure.

- Sansa: rebuig que queda de les olives un cop s'ha fet l'oli. És a dir, són els pinyols i les pells de les olives triturats.

- Sital: base d'obra cuita que hi havia als pèrxens per tal de posar-hi al damunt les peces crues que s'havien fet durant una jornada. D'aquesta manera, si plovia, com que les peces no estaven en contacte amb el terra no hi havia perill que es trenquessen o es deformessen.

- Solsida: esllavissament que hi havia a les mines d'argila. Quan s'excavaven les parets dels argilars de vegades la part superior s'afonava, i això rebia el nom de solsida. El treball a les mines era molt dur. Tot i que mai ningú hi va prendre mal, hauria pogut donar-se el cas quan s'esllavissava la terra.

A banda del vocabulari, hi ha una sèrie

- Bracer: persona que arribava d'un poble

de materials i eines bàsiques per dur a terme el treball de rajoler. Vegem-ne els materials:

- Aigua: servia per omplir les tres basses que formaven el rajolar i perquè els rajolers poguessen omplir els povals que duïen sempre al costat durant el treball. L'aigua que omplia les basses provenia de la pluja. Els anys de seca, però, els propietaris dels rajolars havien de desplaçar-se uns tres quilòmetres amb el carro i una bóta d'aigua al damunt (on cabien uns dos-cents litres) fins a arribar al pou Juà (que era el pou que tenien més proper al barri) i poder omplir les bótes d'aigua. Després tornaven al rajolar, buidaven l'aigua de la bóta a la bassa i repetien aquest procés fins que omplien la bassa amb la quantitat d'aigua necessària per poder treballar el major temps possible.

- Argila: és un tipus determinat de terra, que s'extreia a les mines conegudes com a terrers. Té com a característica que mai surt barrejada amb pedres, és argila pura. No és un tipus de terra fina, sinó que surt en terrossos que després cal desfer per poder-se treballar. Les mines s'excavaven amb pics i aixades i l'argila anava sortint a capades o vetes. Cada veta era, normalment, d'un color; per tant, és pot dir que hi ha argila de diversos colors: groga, roja, marró... Depenent del color l'argila era de més o menys qualitat. La roja era la més bona i la groga la menys. L'argila roja, però, era una mica més difícil de trobar i per poder aprofitar-la tota, al fer les rajoles, es barrejava la més bona amb la menys per tal d'equilibrar-ho i que les rajoles resultants fossin al màxim de resistents. És un tipus de terra que sempre està humida. Com més profund era el clot que excavaves de més qualitat era l'argila. Servia per barrejar-la amb aigua i poder fer fang, amb el qual es farien després les rajoles. Quan es mesclava amb l'aigua calia que estigués tan eixuta

com fos possible, perquè així s'amerava més prompte. Es transportava des de la mina fins al rajolar amb carro, el qual omplien fins al capdamunt. Els propietaris que tenien el rajolar al barri dels Rajolars disposaven d'una mina d'argila a una distància d'un quilòmetre a la vora de la carretera que va en direcció a Ulldecona.

Argila

- Fang: barreja d'aigua i d'argila. Aquesta mescla es feia dins d'una de les tres basses que formava un rajolar. Els dos components necessitaven unes dotze hores perquè s'ameressen bé i es pogués treballar. Passades aquestes hores determinades, el fang es treia de la bassa i es pastava una mica. Llavors es deixava al costat de la bassa en munts. Quan es necessitava perquè s'havia de passar a fer les rajoles, portaven el fang en un carretó de fusta fins a l'era. Allí s'escampava en fileres i s'anava agafant a mesura que anaven fent les rajoles. Servia per fer les diferents peces que es fabricaven al rajolar a partir dels diversos motles que es tenien. Cada motle tenia una forma i unes mides diferents, i quan es posava el fang dins i s'extreia el motle quedava a sota la rajola que es volia obtenir. S'assecava amb la calor del sol.

- Gavells de malesa, rames d'oliveres, sansa: els gavells són petits arbustos,

anomenats també malesa. S'extreien principalment de la serra que hi ha darrere el barri, la serra de la Tossa, perquè n'hi havia molta. L'accés hi és molt fàcil. Els rajolers hi anaven amb el carro i el matxo i l'omplien fins al capdamunt. D'aquesta manera el transportaven des de la serra fins al rajolar. Allí, es buidava al clot del forn (que feia la funció de magatzem) i es deixava fins que s'havia d'utilitzar.

Les rames són branques d'olivera que cauen a l'espollogar-se l'arbre. Podien ser de diverses mides, depenent de la doblària de la branca al tallar-se, però era millor que les branques fossen tan primes com fos possible, perquè eren més fàcils de cremar i feien poques brases. Les extreien, normalment, de les seues pròpies finques d'oliveres, perquè gairebé tots els rajolers tenien terres on treballaven durant l'hivern. Les transportaven amb el carro, que omplien fins al capdamunt.

S'anomena sansa les pells i pinyols que queden després que les olives han passat pel procés d'extracció de l'oli. Com que molts rajolers tenien finques d'oliveres, quan durant l'hivern portaven les olives que collien a moldre, en comptes de tirar la sansa quan es netejava el molí, se l'enduien amb el carro cap al rajolar, el qual l'omplien fins al capdamunt per portar-ne el màxim amb els menys viatges possibles.

Els tres materials acomplien una mateixa i única funció: produir l'energia que necessitava el forn per funcionar. Es posaven a través de la boca a dins la caldera del forn i feien una gran fogarrina que permetia coure les rajoles.

- Saldó: és un tipus de terra fina, de color gris clar, que origina el riu per l'arrossegament dels sediments que du. Que hi hagués gran quantitat de saldo, als Rajolars, es devia al fet que aquest barri està situat a la vora del riu Sénia, i l'accés a aquest és fàcil. Els rajolers anaven a buscar el saldo amb el carro i l'omplien fins al

capdamunt. Del riu el portaven fins al rajolar i el guardaven davall els pèrxens fins que el necessitaven. Quan n'havien de fer ús, l'escampaven per l'era on es feien les rajoles. D'aquesta manera, com que el saldo era fi i no hi havia cap pedra, al fer-se les rajoles al terra no s'hi enganxava cap tipus de pedreta ni d'herba. Si aquest saldo no s'hagués posat sota les rajoles, possiblement s'hi hauria enganxat algun tipus d'impuresa i hauria fet malbé la rajola. A més, també permetia que les rajoles no s'apeguessen al terra i es poguessen agafar amb facilitat i sense trencar-se quan s'havien eixugat.

Les eines que s'utilitzaven en un rajolar eren:

- Aixada: eina formada per una petita planxa de ferro rectangular o quadrangular i un mànec de fusta que està enganxat a l'extrem de la planxa i que fa entre quaranta i cinquanta centímetres. La feien servir els argilers a les mines per tal de picar l'argila.

- Argui (en altres llocs, anomenat *argue*): era una mena de corriola. Estava format per dos fustes dobles, una davant de l'altra, separades per uns tres metres de distància, que eren molt resistents. Estaven clavades al terra i a l'extrem tenien forma de lletra V. Recolzant-se entre aquesta mena de V hi havia una altra fusta redona, un cabiró que feia tres metres, i a l'extrem un volant. Aquest volant girava i feia rodar la fusta redona, en la qual hi havia dos cordes amb un ganxo a cada extrem, per enganxar-hi els cabassos. Quan giraves el volant, el cabiró girava i una de les corretges s'enrotllava al cabiró i pujava des de baix del clot al nivell del terra, mentre que l'altra es desenrotllava i baixava del nivell del terra fins als fons del clot (feien un moviment invers). Per tant, quan una corretja pujava, l'altra baixava, i així quan pujava un cabàs ple d'argila, a la vegada ja n'estava baixant un altre de buit per continuar omplint.

Argui

Lloc aproximat on es recolzava l'argui

- Cabàs: recipient fet de palma. Tenia la base redona o ovalada i estava proveït de dos anses que permetien transportar-lo d'un lloc a un altre. L'argila que s'extreia la posaven dins dels cabassos i aquests s'enganyaven per les anses al ganxo que tenien les cordes de l'argui. D'aquesta manera podien pujar l'argila des del clot de la mina fins al nivell de terra.

- Escantellador (o esbravador): tros de cercol de bóta de vi. El feien servir per traure les rebaves que quedaven a les rajoles després d'haver tret el motle. Aquests cercols es tallaven a una mida aproximada d'entre quinze i vint centímetres, i feien la funció que faria avui un ganivet. Amb això tallaven el fang que sortia de la rajola per deixar-la perfecta.

- Forca: pal de fusta d'un metre i vint centímetres aproximadament, amb tres puntes en un extrem que servia per agafar les rames d'olivera i els gavells de malesa per tal de posar-los a la caldera a través de la boca del forn.

- Martell: eina que consistia en una peça de fusta posada formant creu al cap d'un mànec d'uns trenta centímetres de llargària que la travessa, i que servia per picar els terrossos grans d'argila quan arribaven de la mina abans que hi passés el rodet per damunt.

- Motle: era una peça de fusta rectangular amb un mànec en un dels laterals. En aquesta peça hi havia dos cavitats on s'introduïa el fang. Quan el motle s'extreia, el fang havia pres la forma de la cavitat i la conservava un cop s'havia solidificat. Les dos cavitats eren de la mateixa mida.

Per fer rajola: feien 25,5 cm de llarg, 12,5 cm d'ample i 2 cm de doble.

Per fer tova: feien 27,5 x 14 x 2,5 cm.

Per fer tovot: tenien 35 x 17,5 x 5 cm.

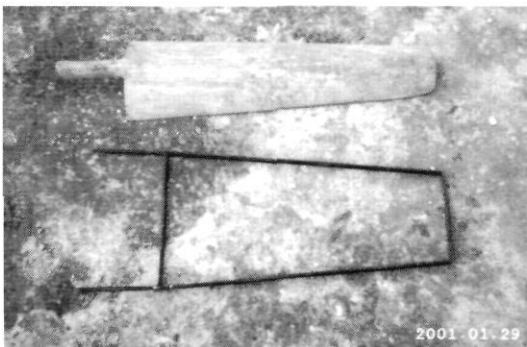
Per fer totxo: eren de 27,5 x 12,5 x 4,5 cm.

Per fer quadró doble: de 21,5 x 21'5 x i 3,5 cm.

Per fer quadró prim: de 21,5 x 21,5 x 2,5 cm.

- Motle per fer aguiló: eina que consta de dos peces. Per una banda hi havia una peça de ferro prim que era com els motles anteriors. Aquest motle mesurava per la banda superior 21 cm d'amplada i per la inferior 29 cm. De llargària feia 45 cm i de doblària 1,5 cm. Tenia dos mànecs de ferro prims per poder-lo agafar. S'omplia d'argila i quan estava ple i pla es posava sobre el calap. El calap era l'altra peça que formava el motle. Aquest calap era de fusta i tenia un mànec doble a l'extrem. Tenia forma de canal (de l'aguiló) i des del motle de ferro es posava l'argila al damunt. Quan l'argila havia agafat la forma acanalada del calap aquest s'estirava pel mànec i quedava l'aguiló a terra amb la forma acanalada. Si el fang no era prou dur i l'aguiló no suportava el pes i queia, entre els rajolers es deien: "Xeic, veigues, que allí ja en dorm una...!". Això volia dir que un aguiló s'havia deformat i s'havia de tornar a fer o tirar, perquè ja no servia.

- Motle per fer teula: era igual que el motle de l'aguiló però variaven les mides.

Aquest motle mesurava per la banda superior 18 cm d'amplada i per la inferior 23 cm. De llargària feia 45 cm i de doblària 1,5 cm.

- Pala: eina formada per una làmina plana, rectangular, trapezial o ovalada, amb certa concavitat i un mànec per agarrar-la. Servia per agafar la sansa i posar-la a la caldera a través de la boca del forn.

- Passamà: era una eina formada per una peça de fusta disposada de forma horitzontal a la qual anava enganxat un mànec també de fusta, d'un metre i quaranta centímetres aproximadament de llarg. Aquest passamà feia la funció que faria avui dia una granera.

- Pic: eina manual que servia per picar les parets dels clots de les mines d'argila. Estava formada per una peça de ferro lleugerament corbada, acabada en punta

en un o en ambdós extrems i proveïda d'un mànec de fusta d'entre cinquanta i seixanta centímetres de llargària per agarrar-lo.

- Picador: eina manual formada per una peça de fusta disposada de forma horitzontal que mesurava uns quaranta centímetres de llarg i vint-i-tres d'ample. S'hi enganxava un mànec de fusta d'un metre i vint centímetres de llargària, aproximadament. Aquesta eina s'agafava pel mànec i servia per picar totes les rajoles que havien quedat una mica ovalades amb la calor del sol. D'aquesta manera les rajoles quedaven completament horitzontals i perfectes.

- Ribell d'aigua: recipient redó de terrissa o de metall de poca alçària i més ample per la boca que per la base, que servia per posar-hi aigua.

- Rodet: peça de forma cilíndrica i feta de pedra. Podia ser de diverses mides, i el més menut pesava més de cent vint quilos. Tenia a les dos bases uns ferros, als quals s'enganxaven unes cordes que arribaven fins a la selleta del matxo, que era qui estirava aquest rodet. Servia per passar-lo per damunt l'argila, perquè quan sortia de les mines ho feia en terrossos i d'aquesta manera no es podia treballar. Llavors al matxo se li enganxava el rodet i passava per damunt l'argila, de manera que el pes del rodet desfeia els terrossos i els convertia en terra fina, que era l'adequada per

poder fer el fang i començar a fer les rajoles.

També eren imprescindibles:

- Carro: vehicle de tracció animal que servia per transportar l'argila, les rajoles acabades, les bótes d'aigua i les persones, amb un marc o caixa, proveït de dos vares on van enganxats els animals, i un fusell inferior del qual giren dos rodes.

- Matxo: animal mamífer, híbrid del cavall i de la somera. Tenia la funció d'estirar el carro quan aquest anava ple d'argila, de bótes d'aigua, de rajoles acabades, etc., i també d'estirar el rodet per passar per damunt l'argila i convertir els terrossos en terra fina.

BIBLIOGRAFIA

AA.DD. *Atlas del Montsià* (Amposta, 1993), Consell Comarcal del Montsià.

AA.DD. *Diccionari manual. Català-Castellà / Castellà- Català* (Barcelona, 1990), ed. VOX.

AA.DD. *Diccionari manual de català. Sinònims i Antònims* (Barcelona, 1992), ed. Vox.

AA.DD. *Diccionari Barcanova de la Llengua* (Barcelona, 1989), ed. Vox.

AA.DD. *Els verbs catalans. Models de conjugació* (Barcelona, 1995), ed. Proa.

AA.DD. *Gran Diccionario General de la lengua española* (1992), ed. Bibliograf.

Arxius Municipals de l'Ajuntament d'Uldecona. Padrons dels anys 1910, 1945 i 1960

COROMINES, Joan. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. (Barcelona, 1991), Curial.

GRAUVERGE, Ferran. *Uldecona* (Valls, 1999), Cossetània.

FONTS ORALS

Castell Beltran, Remedios (dels Rajolars)

Castell Sansano, Joaquín (dels Rajolars)

Labèrnia Bedòs, Francisco (dels Rajolars)

Labèrnia Beltran, Enrique (dels Rajolars)

Labèrnia Centelles, Fermín (de Camarles)

Labèrnia Centelles, Pedro (de l'Aldea)

Labèrnia Panisello, Enrique (dels Rajolars)

Labèrnia Ricart, Lidia (dels Rajolars)

Panisello Marsal, Carmen (dels Rajolars)

Sancho Grau, Adela (dels Rajolars)

AGRAÏMENTS

Aquest treball està dedicat especialment als antics rajolers, Francisco Labèrnia Bedòs i Enrique Labèrnia Beltran, per explicar-me detalladament com era el seu treball i per l'interès d'explicar-me totes les coses sobre els rajolars.

A Pere Conesa, el meu tutor del treball, i Ricard Escandell, per tot el material que em van facilitar i l'ajuda a l'hora d'estructurar el treball.

A Ferran Grau, per portar-me als Arxius Municipals i donar suport al meu treball.

A Lúdia Labèrnia Ricart i Enrique Labèrnia Panisello, per donar-me ànims a l'hora de fer el treball i pels molts viatges que han fet per tal de portar-me a tots els llocs que calia per aconseguir el material i per ajudar-me en tot. També pel suport i per l'ajuda en els pitjors moments.

A Mireia Labèrnia Labèrnia, per ajudar-me a escriure les meues primeres línies i orientar el meu treball.

A Lúdia Ricart Beltran i Carmen Panisello Marsal, per la informació que em van donar sobre el barri i els seus orígens.

A Natividad Vilalta, per les fotografies de grups d'escolars i persones de Sant Joan del Pas i els Rajolars.

A tots els veïns dels Rajolars, per explicar-me tot el que sabien i per compartir amb mi les seues experiències i els seus records.

A Pedro i Fermín Labèrnia Centelles, per deixar-me observar com és un dia de treball al seu rajolar actual (on vaig poder apreciar les grans diferències entre els rajolars antics i els d'avui dia) i pel gran interès que van mostrar pel meu treball.

A Joaquín i Pepita de la Galera, per deixar-me els motles de les rajoles, sense els quals no hauria sigut possible fer la reproducció d'una rajola de temps passats.

A Gregori Justo Daudén, per ajudar-me en els últims retocs del treball i per donar-me suport en tot.

I a tothom, en general, que s'ha interessat pel meu treball i m'ha donat ànims i força per tirar-lo endavant. A tots ells, moltíssimes gràcies.